

“FƏCRİ-ATİ” (DAN VAXTININ PARILTISI) ƏDƏBİYYATI

Aydın ABİYEV*

Açar sözlər: “Fəcri-ati” ədəbiyyatı, ədəbi qrupun tanınmış nümayəndələri, görkəmli şair Əhməd Həşimin həyat və yaradıcılığı

Avropa tipli bir ədəbiyyat olan “Sərvəti-fünun”çulardan sonra həmin ədəbiyyatın daxilində meydana gələn və onun ikinci qolunu təşkil edən bir ədəbiyyatdır. “Fəcri-ati” 5 dekabr 1901-ci ildən 1908-ci ilə qədər heç bir sərvəti-fünunçunun nə şeiri, nə hekayəsi, ümumiyyətlə heç bir əsəri çıxmayan “Sərvəti-fünun” dərgisində yalnız gündəlik hadisələrdən, elmi-fənni olaylardan söhbət açılırdı. “Fəcri-ati”çilərözlərini ictimaiyyətə tanıtmmaq üçün 20 mart 1909-cu ildə İstanbulun “Hilal” (Aypara) qəzetində ilk yığıncaqlarını keçirdilər. 24 fevral 1910-cu ildə isə “Sərvəti-fünun” dərgisində öz məramnamələrini aydınlaşdırdılar. Qızgın mübahisələrdən sonra, “Sinayi-əməl” təklifi rədd edilərək, “Sərvəti-fünun”çu Faiq Əlinin arzusuna görə “Fəcri-ati” olaraq qəbul edildi, Faiq Əli həm də “Fəcri-ati”nin başçısı seçildi.

“Fəcri-ati” cəmiyyətini ictimai fikrə tanıtmmaq üçün bəyəndiyi bəyannamədə deyilirdi ki, biz ədəbiyyatı çox ciddi olaraq qəbul edirik, onu xoş vaxt keçirmək üçün bir vasitə olaraq qəbul etmirik. Bu inancımızın ədəbiyyatımızdakı ilk təmsilçiləri isə “Sərvəti-fünun”çulardır. Həqiqətən ədəbiyyatın ciddi bir qeyrət timsalında türk ictimaiyyətinə ilk rəhbərliyi edənlər onlardır. Bu həqiqi fəaliyyətlərinə onların 1908-ci ildən sonra yenidən başlamaları gözlənilirdi halda, təəssüf ki, üzə çıxmədılar. Ona görə də, onları bəyənməklə bərabər, artıq onlara vaxtlarını keçirmiş kimi baxırıq. Həmin yığıncaqda “Fəcri-ati” adında bir məcmuənin çıxarılması da qərara alındı isə də, lakin “Sərvəti-fünun” bu yeni ədəbi nəslə səhifələrini açdığına görə buna bu yeni ədəbi nəsilə səhifələrini açdığına görə buna ehtiyac qalmadı. “Fəcri-ati”nin nəşr orqanı, yenə də “Sərvəti-fünun” olaraq qaldı. Cəmiyyətin yeni sədri Cəlal Sahir seçildi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Fəcri-ati” cəmiyyətinin sədrləri arasında Fazil Əhməd Aykaç ilə Həmdullah Sübhi Tabriövəridə müəyyən vaxtlarda görmək mümkün idi.

Ədəbiyyatşünaslardan və ədəbiyyatla məşğul olanlardan bəziləri, o cümlədən Nihat, Sami Banarlı, Rəşad Nuri Güntəkin, Seyid Kamal Qaraəlioğlu, Nihad Sami Banarlı, Xalidə Nüsret Zorlutuna və başqaları “Fəcri-ati”nin həqiqi mənada bir ədəbi cərəyan və ya ədəbi məktəb saymırdılar. Texnika, estetika, vəzn, dil və üslub nöqteyi-nəzərinə fəcri-atiçilər demək olar ki, öz sələfləri olan sərvəti-fünunçulardan fərqlənmirdilər. Ona görə də, bunları, yəni “Fəcri-ati” ədəbiyyatını əsasən “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatının bir davamı olaraq qəbul edirdilər.

“Fəcri-ati” cəmiyyətinin bəyannamədə imzaladıqları adlar sırasında aşağıdakıların adları vardı: Əhməd Həşim, Əhməd Səməim, Əmin Bülənd Sərdaroğlu, Əmin Sami, Yaqub Qədri, Qaraosmanoğlu, Rəfiq Xalid Karay, Həmdullah Sübhi Tanrıövər, Təhsin Nahid, Cəlal Sahir, Cəmil Süleyman, Şəhabəddin Süleyman, Əbdülhəq Xeyri, İzzət Məlih Devrim, Faiq Əli, Fazil Əhməd Aykaç. Bunlardan başqa Məhməd Fuad Köprülü, Müfid Ratib, Əli Canib Yöntəm kimi bəziləri də “Fəcri-ati”yə qoşulsalar da, onlar ədəbiyyatın başqa qollarında çalışmağa üstünlük vermişlər. Məsələn, Əli

*filologiya üzrə elmlər doktoru, AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Canib, Həmdullah Süphi Tanrıöver kimi milli ruhlu sənətkarlar 1912-ci ildə Səlanikdə bəsrə başlayan “Gənc qələmlər” dərgisinin ədəbi düşüncələrini mənimsəyərək, onlara qoşuldular.

Bir tərəfdən II Əbdülhəmid hökumətinin 30 illik ağır təzyiqləri, ikinci tərəfdən də ölkənin Avropa dövlətləri tərəfindən sıxışdırılması nəticəsində vəziyyətin son dərəcə ağır olması Türkiyədə yaşayışın çətinləşməsinə səbəb olmuşdu. 1911-ci ildəki Trablis və 1912-ci ildəki Balkan müharibələri ilə vəziyyət daha da ağırlaşdı. Fəcri-atıcıların Sərvəti-fünunçulara etdikləri hücumlar, sadəcə özlərini ictimaiyyətə hiss etdirməkdən başqa bir şey deyildi. Fəcri-atıcılar, sənət, dil, üslub cəhətdən Sərvəti-fünunçulardan fərqlənmirdilər. Elə buna görə də fəcri-atıcıları, Sərvəti-fünunçuların davamı olduğunu deyirik.

Artıq 1912-ci ilin axırlarında fəcri-atıcılar Türkiyə ədəbiyyatına yeni bir istiqamət vermək istəsələr də, bunu bacarmadılar. Həyata və cəmiyyətə arxa çevirmələri, onları gerçək yolu görmək imkanından məhrum etdi. Üzvlərindən bəziləri öz şəxsi əməllərinə sadıq qalaraq, fərdi bir sənəd anlayışını sürdürdülər (davam etdirdi). Bir qismi də müəyyən vaxtlarda milli ədəbiyyat hərəkatına qoşuldular. Beləliklə də, ədəbi hədəfi, bəlli bir ideyası açıq surətdə müəyyənləşməyən, ancaq güclü bir sənət eşqi nəticəsində qurulan və meydana gələn “Fəcri-ati” cərəyanı cəmi dörd ilə qədər yaşadı və çox da məhsuldar olmayan fəaliyyətdən sonra meydana çıxdı.

“Fəcri-ati”də Avropa ədəbiyyatındakı bənzəri oxşarlıqlar kiçik olsa belə gözə çarpmaqda idi. Avropa ədəbiyyatının bəzi qabaqcıl nümunələrini türkçüyə çevirmək, ədəbi əsərləri ilə əlaqədar mühüm məsələləri ilə bağlı konfranslar təşkil etmək, Qərbin uyğun təşkilatları ilə təmaslar (əlaqələr) yaratmaq onun başlıca qayələrindən idi. Bu ədəbiyyatın meyl etdiyi ədəbi cığır Avropa simvolizmi, özəlliklə də fransız simvolizmi idi. Bunun da başlıca nümayəndəsi, o dövrün çox görkəmli nümayəndəsi Əhməd Haşim idi (onun həyat və yaradıcılığı haqqında ayrıca bir yazı veriləcəkdir). Görkəmli ədəbiyyat tarixçisi Seyid Kamal Qaraəlioğlu “Rəsimli-motivli türk ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabının üçüncü cildində yazır: “Fəcri-ati” şeiriylə “Sərvəti-fünun” şeiri təməldə birləşirlər. İkisi də təbiətlə eşqi eyni söz kompozisiyası daxilində subyektiv bir hisslə (həssasiyyətlə) əməl edirlər. Şeir ölçüləri əruz, nəzm forması əksəriyyətlə sərbəst müstəzaddır. Fransız simvolizmini daha iləriyə götürürlər. Fəcri-atıcılar; xalqla (ictimaiyyətlə) realılıqla (həqiqətlə) əlaqəsi olmayan, yaradıcılıq üçün sənət yaratmaq, mahiyyəti məlum olmayan qeyri-müəyyən hisslərlə hörülmuş (qələmə alınmış) bir şeirin arxasındadırlar. Qaynaqları fransız simvolizmdir”.... səh. 219.

Fransanın Şarl Bodler (1821-1867), Mets Verlen (1844-1896), Stefan Mallarme (1842-1898), Artur Rembo (1854-1891) kimi simvolistlərə meyl edən Əhməd Haşim Türkiyənin ən böyük simvolist şairi kimi tanınmışdır. Fəcri-atıcılar “sənət sənət üçündür” ideyasına bağlı olaraq yaradıcılıqda təbiətlə insan arasındakı gizli bağlantıları ələ almağa çalışırlar, musiqiyə daha çox önəm verməyə meyl edirlər.

Əgər fəcri-atıcılar poeziyada simvolistlərin (özəlliklə də Əhməd Haşim) yolunu davam etdirdisə, nərsdə onlar Moppasanın, dramaturgiyada isə İbsenin zəif davamçılarıydılar. Bu baxımdan Əhməd Haşim, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu, Rəfiq Xalid Karay, İzzət Məlih Devrim, Həmdullah Süphi Tanrıöver, Məhməd Fuad Köprülü, Əli Canib Yöntəm, Şəhabəddin Süleyman, Müfid Ratib kimi ədəbiyyatla bağlı önəmli nəsrin müvəffəqiyyətli, layiqli nümunələrini verirdilər. Fəcri-ati dövrünün qısalığına baxmayaraq, şeirlə yanaşı məqalə, hekayə, povest, roman, mənsur şeirlər, dram əsərləri ortaya qoydular. Təksə “Fəcri-ati” ədəbiyyatının deyil, ümumiyyətlə həmin dövrün görkəmli satira ustası Fazil Əhməd Ayqaçın xidmətləri çox böyükdür.

“Fəcri-ati” poeziyası ilə “Sərvəti-fünun” şeirini bir-birinə yaxınlaşdıran xüsusiyyətlərdən biri, yuxarıda da söylədiyimiz kimi, eşq və təbiətdir. Ümumi olaraq, “Fəcri-ati”də eşq hissi və bəzən ro-

mantik olduğu halda, təbiət təsvirləri bütövlükdə tamamilə subyektivdir. Onlar da sərəvəti-fünunçular kimi əruz vəznindən yararlanmağa, ərəbcə və farsca sözlərdən istifadə etməyə, sərbəst vəzni işlətməyə, danışiq dilindən uzaqlaşmağa səy göstərməyə can atırdılar. Fransız simvolistlərinin sərbəst nəzmi tamamilə mənimsənilməkdədir. Bu sahədə sərəvəti-fünunçuları daha çox geridə qoydular.

“Fəcri-ati” poeziyasının ən böyük nümayəndəsi şübhəsiz ki, Əhməd Həşim idi. XX əsrin ən böyük və qüdrətli simvolik örnəklərini verən Ə.Həşim qatı bir xəyal qüdrəti, zəngin bir musiqilik, güclü bir müşahidə aləmi vardı. O, bütün şeirlərini, demək olar ki, əruz vəznində yazmışdır. Heca vəznini heç bəyənməmiş “köylü vəzni” deyə dəyərləndirmiş və onu musiqi baxımından çox keyfiyyətsiz saymışdır. Ancaq buna baxmayaraq, fəcri-atiçilər içərisində elələri də vardır ki, o, türklüyü ilə öyünür, türklüyü ilə şərəf duyur. Beş hecaçı şairlərdən biri olan Yusuf Ziya Ortaç məhz Əmin Bülənd Sərdaroğlunun Ziya Göyaltı tərəfindən yüksək qiymətləndirdiyini belə qələmə alır: “Gənc qələmə sahibi Kin şairinə”. Bu Kin şairi Elmin Bülənddir! Əmin Bülənd kimdir? Bunu ədəbiyyatın içində olmayanlar bugün xatırlamazlar belə... Amma biz, bütün məşrutə uşaqları, məktəb sıralarında onun bu məşhur şeiriylə coşmuşduq:

*Yüksəl səmayi-məğribə göstər də alnını,
Tök qəlbi-safi-millətə feyzi bəyanını!
Al bayrağınla çıx, yürü sağkən zəfərnüma,
Bir gün şəhid olunca da olsun kəfən sənə!*

*Ey məqbəri-müəzzəmi-əcdadı titrətən,
Düşməni sədəsi, sus! Yenə yüksəlmə kölgədən!
Düşməni! Hilali-rayəti-islama hörmət et,
Toplar boğar xitabını dağlarda aqibət!*

*Dağlar lisana gəlsə də anlatsa hamısını
Minlərcə can dirilsə də nəql etsə keçmişini!
Qərbin cəbini-zalimi əfv etmədim səni,
Türkəm və düşmənim sənə qalsam da bir kişi!*

*Mən şurəzarı-qəlbimi kinimlə bəslərəm,
Qəlbimdə bir silah ilə fərdayı bəklərəm.
Qəbrimdə mustərih uyu ey namdaz atam,
Övladının bugünkü adı sadə intiqam!*

Məktəblərdə, bayramlarda, hər yerdə ondan danışılardı: Kin!.. Emin Bülənd həm ana, həm də ata tərəfindən məşhur bir ailənin uşağıydı: Atası sərdari – Əkrəm Ömər Paşa, anası Mişir Cəmil Paşanın qızı idi. Qalatasarayda oxumuşdu. “Fəcri-ati”ni quranlar arasındaydı. Əmin Bülənd, o sənət birliyi içərisində, duyğusu, düşüncəsi və izah etmə gücü ilə çox ayrı bir şair idi...”... III c., səh. 297-298.

Şair bu şeirini Balkan müharibəsilə bağlı qələmə almışdır yəqinki. Çünki onun bu tipli şeirləri çoxdur. O, həm də yaxşı at minən, ovçu və usta futbolçu idi. Birinci dünya müharibəsi zamanı şəxsən iştirak etmiş, süvari zabiti olaraq müxtəlif cəbhələrdə könüllü olaraq vuruşmuşdu. Onun “Devlərin türküsü” adlı şeirindən bir bəndini oxuculara təqdim edirəm:

*Türkəm mən oğul, soriş mən Tanrı dağından,
Bağrımda yanan hansı atəş, hansı yavuz qan?
Heybətli dənizlər kimi coşmuş böyük ordu,
Yetmiş yeddi başbuğ yeddi qoldan yürüyürdü!
Dur, belə qulaq ver, yenə səsləndi Doğan bəy:
Dağlar ona səs verdi, ətraf inlədi: Ləbbey!...*

Özünü Oğuz nəslə hesab edən Emin Bülənd şeirinin bir misrasında “Altaylara bağlar mənə alnımdakı nurum!” deyər Orta Asiya ilə fəxr edir. Onu, Viktor Hüqonun “Mavi gözlü yunan uşağı” şeirinin əleyhinə yazdığı “Kin”, habelə “İstehkama, qarşı”, “Xataya salam”, “Hatif deyir ki”, “Bir dastan” və başqa şeirləri son dərəcə güclüydü.

Cəmi otuz iki il (1887-1919) il ömür sürən Təhsin Nahit qısa ömür sürməsinə baxmayaraq fəcri-atiçilər arasında geniş fəaliyyət göstərmiş, həm şair (onun şeirləri “Ruhi-bikayd”, yəni təsirsiz ruh, şeirlərini kitab halında 1910-cu ildə çap elətdikdən və fərdi bir sənət anlayışına sahib) bir sənətkardır. Onun dramaturgiya sahəsində də əsərləri vardır. “Hicranlar”, “Tön türk” (Gənc türk), “Mən başqa”, “Qırıq mahfaza” (qırıq mücrü, qutu, qovluq) (son iki pyesi Şahabəddin Süleymanla birlikdə qələmə alıb), fransız dilindən türkcəyə uyarlənmiş “Rakibə” (Rəqibə) pyeslərinin müəllifidir.

Sənət baxımından fəcri-atiçilərə sadıq qalan Məhməd Behçət yazarı (1890-1951) ilk şeirlərində dil və üslub baxımından çox yaxın olduğu halda, son əsərlərində dəyişərək danışq dilinin bütün xüsusiyyətləri açıq şəkildə gözə çarpmaqdır. Bəzi əsərlərində Cənab Şəhabəddinin, bəzilərinə isə Əhməd Haşimin təsirləri hiss edilən ilk şeirləri “Erqanun” (ən mükəmməl və böyük çox səslə çalqı) adı ilə toplayıb (1911) çap elətdirdiyi kitabının adıdır. 1925-ci ildə öz mənsur şeirlərini topladığı “Buhurdan” (içərisində yandırdıqda xoş iy verən qatran qabı) və 1938-ci ildə danışq dilində yazdığı və son dərəcədə anlaşılan bir dildə “Yumaq” kitabını nəşr edir. Məhməd Behçət həm də tanınmış ədəbiyyatşünasdır. Onun bu sahədə “Gənc şairlərimiz və əsərləri”, “Gənc romançılarımız və əsərləri”, “Ədəbiyyatlarımız və türk ədəbiyyatı” əsərləri türk ədəbiyyatının tədqiqi ilə əlaqədar gözəl elmi məhsullardır.

Məhməd Behçət yazarı yaradıcılığının ikinci dövründə yazdığı əsərləri bildirdik ki, çox sadədir. Onun “Bora” şeirindən iki bəndini (ikinci və dördüncü bəndlərini) misal veririk. Bu şeirdə demək olar ki, müəllif sırf türk dilindən başqa heç bir dildən istifadə etməmişdir:

*Mor bulutlar yığılıp ortalığa,
Dalgalar benzedi binlerce dağa..
Kuduran bir bora birçok gemiyi
Bin kırık tahta yapıp attı sığa..
Karışıp gökle deniz, morla kara
Ne deniz kaldı, ne engin, ne kara..
Sevğinin rüzgarı çılgındı biraz,
Gönlümüzdeydi o akşam bu bora...*

Nəsrə gəlincə Fəcri-atiçilər ilk vaxtlarında çox güclü bir dövrə qədəm qoydular. Nəsrin müxtəlif sahələrində onlar fəaliyyət göstərməyə başladılar. Lakin Rəfiq Xəlil Karay ilə Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu əvvəlcə “Fəcri-ati”yə daxil olub, sonra ondan ayrılaraq Milli ədəbiyyat hərəkatına qoşularaq, nəinki onun, ümumiyyətlə bütün türk ədəbiyyatının görkəmli sənətkarlarına çevrilmişlər.

Burada yalnız iki fəcri-atiçi nasırdən çox qısa söhbət açacağıq: Cəmil Süleyman ilə İzzət Məlih Devrimdən. Onlar haqqında milli ədəbiyyat dövründən bəhs edilərkən geniş söhbət açacağıq.

Cəmil Süleyman (1886-1940) tanınmış tibb mütəxəssisidir. Tibb universitetini bitirdikdən sonra rəsmi vəzifəsinə İstanbuldan kənarda başlamış, Ciddədə, Karamanda və habelə Balkan müharibəsində Yanyada, Birinci dünya müharibəsi zamanı Ərəbistanda doktor olaraq işləmişdir. Milli azadlıq müharibəsində Antalyada, Çanaqqalada, Samsunda səhiyyə müdiri, ömrünün son illərində Dəniz yolları gəmisində həkim olaraq keçmişdir. “Fəcri-ati”nin ən mühüm şəxsiyyətlərindən biri sayılmaqdadır. Əsərlərinin dili sadədir. Hekayə kitabları “Timsali-eşq” və “Ukdə” (düyün, həlli çətin məsələ), romanları isə “İnhizam” (məğlub olma), “Siyah gözlər” (qara gözlər), “Qadın ruhu”dur.

1908-ci ildən sonra Türkiyə sultanı II Əbdülməmid zamanı tamamilə dayandırılmış olan, yalnız tuluat teatrı (düşünmədən, hazırlıqsız, bədahətən müəyyən bir söz, şeir və s. söyləyən) fəaliyyət göstərirdilər, yenidən ciddi teatr tamaşaları göstərməli oldu. İkinci məşrutənin elan olunmasından sonra türk səhnələri həvəskar və peşəkar birliklərlə doldu: həvəskar səhnə, sənayeyi-nəfisə kompaniyası, Osmanlı teatri, Donanma cəmiyyətinin təmsilçi heyəti, yeni teatr İstanbul teatri və başqaları müxtəlif adlarla fəaliyyət göstərirdilər. Türk teatrının bu adını çəkdiyimiz teatrların da Möhsün Ərtügrül, Bəhzad Xaki, Rəşid Rza, İsmail Qalib, Sazi, Müvəhhid kimi görkəmli nümayəndələri çalışırdılar.

Teatr tamaşaları çox ciddi bir dəyişikliklə fəaliyyətinə başladı. Vətənpərvərlik ruhunda və istibdat əleyhinə yazılmış əsərlər ən çox rəğbət görənlər arasındaydı. Namiq Kamalın məşhur “Vətən yaxud Silistrə”, “Akif bəy” kimi dramları ilə bərabər fəcri-atiçilərin də əsərləri rəğbət qazanmağa başladı. Bu baxımdan Şəhabəddin Süleymanın (1885-1921), “Köşəm Sultan”, “Mən... başqa!”, “Fırtına”, “Çıxmaz sokak” (sonu qapalı küçə), “Burğu”, “Avdet” (dönüş, geri dönmə), “Qanun”, “Kül”, “Qırıq mahfaza” kimi əksəriyyət kiçik pyesləri (bir pərdəlik) diqqəti cəkməkdədir.

Təhsin Nahidin də bəzi pyesləri vardır. Onun Şəhabəddin Süleymanla birlikdə yazdığı “Köşəm Sultan” və “Mən... başqa!” əsərlərindən başqa “Hicranlar”, “Qaçqın”, “Osmani-sani” (ikinci Osman) kimi çox da güclü olmayan pyesləri də vardır.

Cəmi otuz il ömür sürən gənc fəcri-atiçi yazıçı Müfid Ratibin də “sayfiyədə” (yazlıq ev), “Zəncir” və “Zəki cocuq” (fərasətli uşaq) adlı kiçik pyesləri var və “Bir böhran”, “Qadın pəncəsi” adlı iki pyesi isə çap olunmamışdır.

Yaradıcılığa on bir yaşlarında mənsur şeirlərlə başlayan İzzət Məlih Devrim xatirələrində özünün də qeyd etdiyi kimi, ədəbiyyatı kiçik vaxtlarından sevməyə başlamışsa da, lakin müxtəlif vəzifələrdə çalışması onun bu çox sevdiyi işlə istədiyi qədər məşğul olmasına təəssüf ki, mane olmuşdur. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, İzzət Məlih “Fəcri-ati” cərəyanına qoşulur, duruşu-oturuşu, geyim-gecimini, ümumiyyətlə yaşam tərzinə görə tam bir avropalını xatırladan yazıçı kimi qarşımıza çıxır. “Sarah Bernhardt” adlı Parisin məşhur teatrında onun “Leyla” adlı əsəri ilk dəfə olaraq bir türk yazıçısının fransızca qələmə aldığı pyesi olaraq alqışlanır. Sonralar şəxsən pyes yazmasa da, bəzi fransız pyeslərini türkcəyə çevirmişdir.

İzzət Məlih devrimin “Leyla”dan başqa pyesləri olub-olmadığını, lakin onun fransızca yazdığı “Yaşlı türklər” adlı dörd pərdəlik bir pyesi olduğunu da bilirik. Onun “Leyla” pyesi ingilis və alman dillərinə də tərcümə olunaraq çap edilmişdir. İ.M.Devrimin “Təzad”, “Sərməd” (əbədiyyət, ölüm-süz) onun bu povesti məşhur fransız yazıçısı Pyer Lotinin önsözü ilə Fransada nəşr olundu. İzzət Devrimin “Hüzn” (acı), “Təbəssüm” hekayə və mənsur şeirləri, “Hər gözəlliyə aşıqdır” (Səyahət təəssürətləri) əsərləri də vardır. Ümumiyyətlə İzzət Məlih Devrim bir türk “Fəcri-ati” sənətkarı kimi Fransada geniş surətdə tanınan bir yazıçıdır. Paris universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində ona ədə-

biyyat doktoru adı verildi, Fransa yazarlar birliyinin daimi üzvlüyünə seçildi. Fransız dilindən bəzi əsərləri türk dilinə tərcümə etmişdir. İzzət Məlihin “Sərmət” əsəri fransız romantizmindən yararlanmaq yolu ilə meydana gətirilmiş və nəticədə xəyal qırıqlığına uğranmış bir eşq povestidir. Bir paşa oğlu olan Sərməd İstanbulda Hüsnü paşanın villasına satılmış 17 yaşlı Neyyirəni sevir. Sərməd Berlinə oxumağa gedib bir müddətdən sonra qayıtdıqdan sonra Neyyirə ilə əlaqələrini kəsib ovunmaq üçün Parisə gedir. İllərdən sonra çılğına dönmən Sərməd nəhayət xoşbəxt olmadıqları üçün Neyyirədən ayrılmalı olur. Neyyirə vərəm xəstəliyinə tutulur və ölür.

Əhməd Haşim (1884-1933)

“Fəcri-ati” ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyəti Əhməd Haşim Alus (Alus farscadır, naz və incilikdən, yaxud işarət etməkdən ötrü göz ucu ilə baxmaq deməkdir) monqolların hücumu zamanı hərə bir tərəfə qaçmış, Haşimin ailəsi də bu gün İraqın şimalında, Suriya torpaqları içərisində yerləşən bir adadır və həmin adada müəyyən zamana qədər yaşamışdır. Sonra həmin ailə Bağdada qayıtmış, ancaq Alusi adı həmin ailənin adı kimi qalmışdır. “Cümhuriyyət” qəzetində Adilə Ayda 1966-cı ildə “Dəclə kənarında Haşimi xatırlayarkən” adlı yazısında “bunlar çox böyük bir ailədir, həm də türkdürlər. Telefon kitabçasında iyirmiyə qədər Alusi adına rast gəldim” deyir.

Ə.Haşim 1884-cü ildə Bağdadda anadan olmuşdur. Mülkiyə kaymakanı Arif Hikmətin oğludur. Atasının babası Abdulla Bahaəddin Əfəndi Bəsrə qazisi və otuz cildlik “Ruhül-Məani” (Ruhun mənaları) adlı əsərin müəllifidir. Anası Sara xanım oğlunun səkkiz yaşı olarkən vəfat etmişdir. Atasının oğlunun on bir yaşı olarkən onu İstanbula gətirib Qalatasaray litseyinə qoyur. Ə.Haşim burada bir tərəfdən türk dilini daha mükəmməl öyrənir, digər tərəfdən də şeirlər yazmaqla məşğul olur. Onun ilk şeiri “Xəyali-eşqim” adını daşıyır. O, əsasən Əbdülhəq Hamidin, müəllim Nacinin Tofiq Fikrətin, Cənab Şəhabəddinin təsirilə şeirlər qələmə almışdır.

1907-ci ildə Ə.Haşim Qalatasaray litseyini bitirdikdən sonra o ən çox müəllimliklə, İncəsənət akademiyasında və Mülkiyədəki fransız dili müəllimliyi ilə məşğul olmuşdur. 1901-ci ildə “Məcmueyi-ədəbiyyə”də çap elətdirdiyi ilk şeirlərindən sonra, 1908-ci ildən Fransa ədəbiyyatı ilə əlaqəyə girən Əhməd Haşim yerli ədəbiyyatdan uzaqlaşaraq, Avropa ədəbiyyatına yönəlir.

Əhməd Haşim uşaqlıq xatirələrində dostu Yaqub Qədri Qaraosmanoğluna öz xasiyyət və bədən quruluşundakı qüsurları belə nəql edir: “Dünən gecə bu sifətimdəki halım yuxumu qaçırdı. Xəyalımda onu bir düzəldim dedim. Alnımı daha uyğun bir səliqəyə saldım. Başımı lepiska saçlarla (bir növü ipəyə bənzəyən sarı saçlar) örttdüm, yanağımdakı Hələb çibənini yox etdim. Ağzımı kiçilt-dim. Çənəmi incəlt-dim. Yenə bir şeyə bənzəmədi. Anladım ki, bu başı kökündən kəsib atmaqdan başqa çarə yoxdur...” deyərək “Başım” şeirində dərindən belə başa salır:

*Bixəbər gövdəmə gəlmiş qonmuş
Müteheyiç, mütekallis bir baş.
Ayırır sanki bu başdan etimi
Ömri-Ehrama muadil bir yaş.*

*Dişi, dırnaqları keçmiş tənimə
Gövdəmə üstündə duran ifritin.
Bir kiçik ləhzəyi-arama feda
Bütün alayışı namü sıytın!*

Şair özünü son dərəcə bədbəxt sayır. Özünü son dərəcə çirkin biri sayır. O, bu düşüncəsindən uzun müddət ilk gənclik çağından əl çəkməmişdir. Çünki uşaqlığının onun yaradıcılığında təsiri böyükdür. Uşaqkən anasının ölümü ilə qorxunc bir yalnızlıq hissi keçirmişdir. Anasına qarşı bu duyduğu sevgi uzun müddət ondan əl çəkməmiş, yetimlik hissi onun xatirələrində dərin iz qoymuşdur. Və Ə.Haşim bu kimsəsizliyini oxucularına da çatdırmağa çalışmışdır. Sənəti üçün sənəti mənimsəmişdi. Onun əsərlərində ictimai düşüncələrə, hadisələrə yer yoxdur. Həmişə əruz vəznində yazmışdır. Farsca, ərəbcə sözlərlə, söz birləşmələri ilə, istiarəli, məcazlı, bənzətməli izahata çox yer verərək şeirini yazır. Onun “O bəldə” (O şəhər və ya qəsəbə) şeirində təkrar o yeri görmək, yaxud da o yeri görmək həsrətini çəkmək arzusu öz yerini almışdır. Həmin şeirdən bir parçaya fikir verək:

... O belde

*Durur menatiki-düşizei-tahayyülde;
Mai bir akşam
Eder üstünde daima aram;
Eteklerinde deniz
Döker ervaha bir sükuni-menam...
Kadınlar orda güzel, ince, saf, leylidir;
Hepsinin gözlerinde hüznün var
Hepsi hemşiredir veyahut yar;
Dilde tenvimi-ıztırabı bilir
Dudaklarındaki giryende buseler, yahut,
O gözlerindeki nili sükuti-istifham.
Onların ruhu şam-müğberden
Mütekasif menekşelerdir ki
Mütemadi sükun u samtı arar;
Şuleyi biziyyəyi hüznü kamer
Mülteci sanki sade ellerine.
O kadar natüvan ki, ah, onlar,
Onların hüznü-lalü müştəreki,
Sonra dalgın mesa, o haste deniz
Hepsi benzer o yerde birbirine..*

Ə.Haşim “Fəcri-ati”yə ilk dəfə daxil olanlardandır. Sonralar “Fəcri-ati” cəmiyyəti dağıldıqda ortada qalan məhz o olmuşdur. Başqa yoldaşları kimi o heç bir ədəbi birliyə daxil olmamışdır. “Dərgah” dərgisində çap elətdirdiyi “şeirdə mənə” yazısında, sonra da həmin “piyalə” şeirlər kitabına yazdığı müqəddimədə fikirlərini açıqlayır. Onun bu açıqlamasına görə, şeirin dili, “musiqi ilə söz arasında və sözdən daha çox musiqiyə yaxındır”. Göründüyü üzrə Ə.Haşimdə musiqi mənadan daha çox qabaqdır, mənadan öncə gəlməkdədir. Mövzu isə sadəcə tərənnümü üçün bir vasitədir.

Əhməd Haşim Avropa simvolistlərində olduğu kimi, görünən aləmin o biri tərəfində görünməyən bir aləmin varlığına inanır, onun həsrətini çəkir, duyğulanır. İnsanın daxili qabarmalarını, axşam günəşinin rənglərini, misralarla rəsm yaradan bir sənətin xüsusiyyətlərini, işıqlı duyğularla, rəngli bir kompozisiyonu onda (yəni Haşimdə) geniş tapa bilərik. Bu baxımdan onu Avropa anlayışında tam bir simvolist sayə bilmərik. Çünki, simvolist şeirin əsas ünsürü olan simvol (rənz) onun şeirlərində demək olar ki, yoxdur. Onu simvolist bir şairdən daha çox simvolizmin bəzi xüsusiyyətlərini mənimsəmiş bir şair saymaq daha doğrudur. Bir neçə misal verək:

Ağac

*Gün bitdi. Ağacda nəşə söndü.
Yarpaq atəş oldu, quş da yaqut;
Yarpaqla quşun parıltısından
Havuzun suyu erguvana döndü*

Yarı yol

*Nasıl istersen öyle dinle, bakın,
Dalların zirvesindeyiz ancak,
Yarı yoldan ziyade yerden uzak.
Yarı yoldan ziyade maha yakın.*

Orman

*Su değil, mesimin havası akan
Duyduğun yaprağın, dalın sesidir
Suda yıldızların parıltısıdır
Bu karanlıkta bazı bazı çakan...*

Akşam

*Susar məşaciri-pürşam içində bülbüli-ab,
Sular semayi-hayalatı eyler istiab;
Döner bu sahili-niliye gölgeden kuşlar
Ağızlarında güneşden birer qızıl diiri-nab.*

Parıltı

*Ateş gibi bir nehr akıyordu
Ruhumla o ruhun arasından
Bahsetti derinden ona halim
Aşkın bu onulmaz yarasından.
Vurdukça bu nehrin ona aksi
Kaçtım o bakıştan, o dudaktan
Baktım ona sesizce uzaktan
Vurdukça bu aşkın ona aksi...*

Əhməd Haşim sözlərin səslərinə məna dəyərinədən daha çox əhəmiyyət verir, həmçinin şeirin mənasından musiqisini üstün tutur. Şeirin qaynağını, yəni mənbəyini şüur altında axtarır. Şeirlə geniş simvolla izahatlara yer verdiyi üçün simvolizmə yaxınlaşır. Ancaq onu tam simvolist sayıbilmərik. Simvolist şairlər təbiətlə insan ruhu arasındakı gizli bağlantıları hərəkətə gətirmək üçün “hər şeydən əvvəl musiqi” deyirlər. Şairin ən məşhur simvolist “Verdiven” (nərdivan) şeirini misal verək:

*Ağır, ağır çıkacaksın bu merdivenlerden,
Eteklerinde güneş rengi bir yığın yaprak,
Ve bir zaman bakacaksın semâyâ ağlayarak...*

*Sular sarardı... yüzün perde perde solmakta,
Kızıl havâları seyret ki akşam olmakta...*

*Eğilmiş arza, kanar, muttasıl kanar güller;
Durur alev gibi dallarda kanlı bülbüller,
Sular mı yandı? Neden tunca benziyor mermer?*

*Bu bir lisanı hafidir ki ruha dolmakta,
Kızıl havâları seyret ki akşam olmakta...*

Onu da qeyd edim ki, Ə.Haşim simvolistdən daha çox impresionist bir şair təsəvvürü yaradır. Eşqlə təbiət əsərlərinin ən müəyyənleşmiş əlamətlərindən biri olan impressionizmin müşahidəçiliklə bağlı olduğudur. Müşahidəçiliklə realizmin, yəni həqiqətin özündə oyatdığı duyğuları, hissləri əsas götürür, müşahidəçilikdə xarici aləmlə əlaqələr kəsilir, iç aləmi, daxili başa salmağa çalışır. Şairin “Göl saatları” əsərinin “Müqəddimə”sini buna yaxşı bir misal vermək olar:

*Zannetme ki güldür, ne de lale,
Ateş doludur, tutma yanarsın
Karşında şu gülgün piyale...*

*İçmişti Fuzuli bu alevden,
Düşmüştü bu iksir ile Mecnun
Şiirin sana anlattığı hale...
Yanmakta bu sagardan içenler.*

*Doldurmuş onunçin şebi-aşkı
Baştan başa efgan ile nale...
Ateş doludur, tutma yanarsın,
Karşında şu gülgün piyale...*

Əhməd Haşimin ədəbi yaradıcılığı, əslində iki mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ 1901-1915-ci illər arasındakı mərhələdir. Bu dövrdə ki şeirləri bütünlüklə “Sərvəti-fünun” dövründəkilərdən heç də fərqlənmir. Birinci dünya müharibəsi zamanı bir durğunluq dövrü keçirən şair, əsasən 1921-ci ildən sonra yenidən yazmağa başladı, şeirlərindəki dəyişiklik açıq surətdə özünü göstərdi. Ə.Haşimin ifadə tərzinin ən mühüm xüsusiyyəti isə daşdığı böyük təlqin qabiliyyətidir.

Şeirlərində müxtəlif məzmunlu şeir şəkillərini sınaqdan keçirmiş olan Ə.Haşimin ən çox bəyəndiyi şeir şəkli, öncə sərvəti-fünunçular tərəfindən əlverişli bir hala gətirilən sərbəst müstəzaddır. Haşim bu şeir şəklini daha da sərbəst hala gətirərək Fransız simvolistlərinin yararlandıqları sərbəst nəzmə tamamilə bənzətməmiş oldu. “Yollar”, “O belde”, “Ölmək” və s. şeirlərində olduğu kimi “Ölmək” şeirini misal verək:

*Firaz-ı zirveyi Sina-yı kahra yükselerek
Oradan,
Oradan düşmek ölmek istiyorum*

*Cevfi yesəşinayı hüsrana...
Titrek
Parıltılarla yanan mesayi mezbaha-renk
Dağılırken suhari üryana,
Firazi zirve-i Sinayi kahra yükselerek
Oradan,
Oradan düşmək ölmək istiyorum
Cevfi yesəşinayı hüsrana...*

*Kanlı bir gömlek
Gibi harayi şemsi arkamdan
Alıp sürükleyerek,
O dem ki refrefi-hestiye samt olur kaim,
Ve bir günün demi alayışi-zevalinde
Sürüklenir sular afaka şule halinde
O dem ki kollar açar cismi naüimide adem
Bir derin sesle “haydi” der uçurum,
O dem,
Firazi zirveyi Sinayi-kahra yükselerek
Oradan,
Savt-ı ümmidi-kalbi dinlemeden
Cevfi-hüsrana düşmək istiyorum.*

Haşimin çox qəribə taleyi olubdur. Uşaqlığını Bağdadda Dəclə çayının qırağında, romantik bir şəraitdə keçirmişdir. Sərt davranışları ilə tanınan bir atanın kobud və nəzakətsizliyi ilə xəstə bir ananın şəfqəti arasındakı qəribə bir atmosferi içərisində keçən həyatı, onu kiçik yaşlarından həssas böyüməsinə məruz qoydu. Anası öldükdən sonra İstanbula gətirilən Ə.Haşim internat məktəbin xaricilərlə dolu olan hissəsində tamamilə ürkək, utancaq bir uşaqlıq dövrü keçirməli oldu. Yaşanılan həyatdan uzaq və bütünlüklə xəyal aləminə sığınmaq istəyi bir çox şeirlərində yer alır. Xüsusilə onun ilk şeirlərində sığındığı digər bir aləm də anasının şəfqəti ilə dolu olan uşaqlıq vaxtlarıdır.

Gerçək həyatdan qaçaraq xəyalının meydana gətirdiyi incidici hər cür ünsürlərdən uzaq bir aləmdə yaşayan şair Ə.Haşimin sevə biləcəyi qadınlar da, bu aləmin atmosferinə uyğun biçimdə, xəyalı və adətən kölə, qul kimi məxluqlardır. Xarici aləmə aid olan hər təəssürat onun xəyal aləminin ən gözəl rəngləri ilə boyanaraq qarşınıza çıxarlar. Haşimin öz şeirlərində təsvir etdiyi təbiət mənzərələri simvolistlərin də bəyəndiyi “şəfəq, axşam, gecə, qürub, mehtab, göllər, ulduzlar, müşələr...” olaraq duyğulanmağa, xəyal aləmi qurmağa ən layiqli olanlardır. Şairin “Xəzan”, “Axşam”, “Sənsiz”, “Yollar”, “Baxça”, “Qaranlıq”, “O bəldə” və başqa şeirlərində söylədiyimiz bütün bu məsələlər öz əksini tapmışdır. Əhməd Haşimin “Sənsiz” şeirindən bir parçanı misal verməklə yetinəcəyik:

*Annemle karanlık geceler bazı çıkardık;
Boşlukta, deniz gibi yokluk ve karanlık
Sessiz uzatır ta ebediyetlere kollar...
...Bir kafiləyi-ruhi kevakib gibi mahmur,
Zulmette çizer Dicle uzun bir rehi-pürnür*

*Ondan yalnız ruha gelir bir gami-munis;
Yalnız o, karanlıklara rağmen yine pürhis,
Yalnız... Bu kamersiz gecenin ziri-perinde,
Bir feyzi-ziya haşrederek abi-zerinde,
Bir kafiye ruhi-kevakib gibi mahmur,
Zulmette çizer Dicle uzun bir rehi pürnur...*

Əhməd Haşimin “Göl saatları”, “Piyalə” (qədəh) şeir kitablarından başqa “Bizə görə”, “Qura-bahaneyi-laklakan” (Kasıb leyləklər tipoqrafiyası) və “Frankfurt səyahətnaməsi” adlı məqalə, müsahibə, yol qeydləri, lətifə tipli maraqlı nəsr əsərləri də vardır. Ə.Haşimə görə şeir dili ilə nəsr bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Bunlar bir-birindən kəskin surətdə fərqlənirlər. Şeir eşitmək üçün, nəsr isə analamaq, başa düşmək üçündür. Ə.Haşimin nəsr yaradıcılığına xas olan məşhur Mustafa Kamal Atatürk üçün yazdığı “Qazi” nəsrini (nəvaxt yazdığını bilmədiyimiz əsərini) nümunə veririk:

“Gördüyüm fotoqraflara nazaran bir az yorğun, bir az xətti qalınlaşmış bir vücutla qarşılanacağımı zənn edərkən, qapıdan bir Ziya dalğası halında girən qatı bir qüvvə və həyat təcəllisi (üzə çıxması, görünməsi) ilə birdən gözlərini qamaşdı: Göz bəbəkləri ən qərib və əsrarəngiz mədənlərdən sanki sənətlə düzəldilmiş bir cüt gözün, mavi, sarı, yaşıl işıqlarla aydınlandığı əsəbi bir gözəl üz... Üzdə, alında, əllərdə bir səhhət və bahar rəngi... Sliqə ilə daranmış, nöqsansız, sarı, gənc saçlar... Bütün yaylar poladdan, incə yumşaq, toplu, gərilməş tək-təzə bir həyatın gözəl bir üzvü.

Altı yüz illik bir dövrü bir anda yaşlaşıran adamın çöhrəsi, köhnə tanrıları kimi, iyrənc yaşın heç bir izini daşımır. Alovdan coşqun bir böyük çayı xatırladan köhnə tarixin bütün yığıntılarını süpürən və yeni bir aləmin var olmasına yol açan fikirlər qaynağı baş, bir vulkan zirvəsi kimi, daşdığı atəşə laqeyd, mavi səma altında, səssiz və gülümsər biçimdə durur.

Özünün yaratdığı şimşəkli buludlardan, fırtınalardan və ətrafına tökdüyü feyzli sel sularından yeganə kədərli olmayan, demə onun gənc başı imiş

O günün mənim üçün ən böyük neməti, o əfsanəvi başı yaxından görməyim olmuşdur”.

ƏDƏBİYYAT

1. B. Necatigil. Edebiyatda İsimler Sözlüğü. İstanbul, 1989
2. K. Akyüz. Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi. Ankara, 1958
- a. K. Akyüz. Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri. Türkoloji Dergisi, II Cilt, sayı: 1. II baskı. Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969
3. S. K. Karaalioglu. Resimli- Motifli Türk Edebiyatı Tarihi. Cumhuriyet Edebiyatı, III cilt, İstanbul, 1980.
4. Л. О. Алкбаева. Очерки по истории турецкой литературы, 1908-1939 гг. Издательство Академия Наук СССР, Москва. 1959.
5. Л. О. Алкбаева, А. Бабаев, Турецкая литература (краткий очерк). Главная редакция восточной литературы. Москва 1967.

*Резюме**Айдын Абиев**Литература "Фаджри-ати" («Сияние времени Дана»)*

Ключевые слова: литература Фаджри-ати, известные представители литературного коллектива, жизнь и творчество выдающегося поэта Ахмеда Хашима

Литература «Фаджри-ати» - это литература, которая возникает внутри «Сервети фюнун». Литературная группа «Фаджри-ати» была прежде всего посвящена европейской литературе, которая не отличалась от искусства, языка, стиля и богатства самой группы.

Величайшим представителем поэзии «Фаджри-ати», несомненно, был Ахмед Хашим. Ахмед Хашим как яркий представитель турецкой литературы 20-го века обладает богатым воображением, отменным музыкальным вкусом, широким мировоззрением. Все свои стихи он писал в размере аруз. Пьеса «Лейла», написанная Иззет Мелихом Деври, чье творчество началось в раннем возрасте с написания стихов в прозе, была тепло встречена публикой, как первое произведение турецкого писателя, созданное на французском. Некоторые из его работ были также переведены на немецкий и английский языки. Перу Ахмеда Хашима принадлежат такие произведения, как «Озерные часы», «Пияле», «Для нас», «Бедная страна аистов» и «Франкфуртское путешествие».

*Summary**Aydin Abiyev**Literature of "Fajr-i Ati" (The gleam of dawn)*

Key words: Literature of Fajr-i Ati, famous representatives of the literary collective, life and work of the outstanding poet Ahmed Hashim

The literature of "Fajr-i Ati" is the literature that was created inside the Servet-i Funun. Servet-i Funun continued to be the organ of the group publishing house. The Fajr-i Ati literary group was primarily devoted to European literature, which did not differ from the group's own art, language, style and wealth.

Undoubtedly, the greatest representative of the poetry "Fajr-i Ati" was Ahmed Hashim. Ahmed Hashim as a bright representative of Turkish literature of the 20th century has a rich imagination, excellent musical taste, a wide worldview. All his poems were written in aruz. The play "Leila", written by Izzet Melih Devri, whose work began at an early age with writing poetry in prose, was warmly received by the public, as the first work of a Turkish writer created in French. Some of his works were also translated into German and English. "The Lake Clock", "Piyala", "For Us", "The Poor Country of Storks" and "The Frankfurt Journey" all these works were written by Ahmed Hashim.